

ЛЕКСІЧНЫЯ АДЗІНКІ СА ЗНАЧЭННЕМ ПАСЕСІЎНАСЦІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ: АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТСБМ)

Пасесіўнасць, як універсальная моўная катэгорыя, характарызуецца сістэмнасцю ў сваім выражэнні. У сучаснай беларускай літаратурнай мове функцыянальна-семантычная катэгорыя пасесіўнасці мае багаты сэнсавы змест і і разнастайныя адзінкі яго перадачы. Агульнавядома, што ўсе функцыянальна-семантычныя катэгорыі фарміруюцца адзінкамі розных узроўняў моўнай сістэмы. Катэгорыя пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўключае ў свой арсенал лексіка-семантычныя, словаўтваральныя, марфема-марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі, з якіх утвараюцца разнастайныя пасесіўныя канструкцыі, здольныя перадаваць (у залежнасці ад іх структуры і кампазіцыйнай семантыкі) адно з двух асноўных катэгарыяльных значэнняў пасесіўнасці – прыналежнасць ці валоданне.

Мэта даследавання – устанавіць і прааналізаваць семантычную структуру лексічных адзінак са значэннем пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (на матэрыяле найбольш аб'ёмнай лексікаграфічнай крыніцы – ТСБМ). Назіранні над фактычным матэрыялам сведчаць, што на лексіка-семантычным узроўні сродкі выражэння пасесіўнасці рэпрэзентаваны такімі адзінкамі, як: 1) займеннікі са значэннем пасесіўнасці, 2) прыметнікі са значэннем пасесіўнасці; 3) назоўнікі са значэннем пасесіўнасці (у тым ліку і тэрміны роднасці і сваяцтва); 4) дзеясловы са значэннем пасесіўнасці.

У семантычнай структуры ўсіх пералічаных адзінак прысутнічаюць агульныя інтэгральныя пасесіўныя семы – ‘належаць’, ‘валадаць’, ‘мець’, ‘быць (з’яўляцца, станавіцца) уладальнікам’, ‘быць (з’яўляцца, станавіцца) уласнасцю’ і г.д.

Прааналізаваны моўны матэрыял паказвае, што сярод займеннікаў значэнне прыналежнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выражаюць: 1) прыналежныя займеннікі *мой, наш, наскі* (уст.), *твой, ваш, свой; ягоны, іхні, ейны* (разм.); 2) адносныя займеннікі *чый, які*; 3) няпэўныя займеннікі *нечы (нейчы), чыйсьці, чый-небудзь, абы-чый, чый-нічый; чыясь, чыйся, чыёсьць* (дыял.); 4) пыталныя займеннікі *чый?, чыя?, чыё?, чые?*; 5) адмоўныя займеннікі *нічый, нічыйны*; 6) азначальныя займеннікі *усіхны* (дыял.).

Агульнавядома, што прыналежныя займеннікі *мой, наш, твой, ваш, свой, ягоны, іхні, ейны* (разм.) указваюць на прыналежнасць 1-й, 2-й, 3-й асобе або на прыналежнасць усім тром асобам (*свой*). У семантычнай структуры займеннікаў *мой, наш, твой, ваш, іхні, ягоны* прысутнічае інтэгральны семантычны кампанент ‘належыць’ і дыферэнцыяльныя – ‘мне’, ‘ім’, ‘яму’ ці ўказанне на суадноснасць: *ваш* – “Займ. прыналежны да вы”.

Займеннік *свой* самы багаты на значэнні, сярод якіх асноўным выступае пасесіўнае – ‘які належыць сабе’, а таксама які ‘ўласцівы сабе, мае адносіны да сябе.’ Займеннік *ейны* (*яейны*) не фіксуецца ТСБМ, аднак сустракаецца ў творай мастацкай літаратуры: [Цётка:] – *Ай, бабачкі, гэтую ж кабеціну ейны муж адишкаў* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць). Пранамінатыў *наскі* мае тлумачэнне – ‘Уст. наш (у 1 знач.)’, дзе наш – ‘**1. займ. прыналежны да мы**’.

Асноўная функцыя пранамінатываў *чый*, які падпарадкоўваць даданыя часткі складаназалежнага сказа і дадаткова рэалізоўваць пасесіўную семантыку: “*Няхай бачаць, чыя сіла!*” – падумаў [Міканор] (І. Мележ. Подых навальніцы). ... *у пераліку розных Іванаў ды Ганнаў, за жыццё і здароўе якіх павінен быў уголас памаліцца поп, стаяла імя Змітрок* (Я. Брыль. Нёманскія казакі). На магчымасць адносных займеннікаў ужывацца са значэннем прыналежнасці ўказваў яшчэ А.А. Шахматаў [1, с. 499].

Няпэўныя займеннікі *нечы* (*нейчы*), *чыйсьці*, *чый-небудзь*, *абы-чый*, *чый-нічый*; *чыясь*, *чыйся*, *чыёсьць* (дыял.) у сваёй семантычнай структуры спалучаюць пасесіўную сему з семай няпэўнасці – ‘які належыць каму-небудзь (невядома каму)’, што адзначана ў ТСБМ у слоўнікавых артыкулах да гэтых адзінак. Пытальныя займеннікі *чый?*, *чый?*, *чыё?*, *чыё?* выражаюць пытанне аб прыналежнасці каму-небудзь. Семантычная структура ўключае катэгарыяльную сему ‘пытанне’, інтэгральную ‘аб прыналежнасці’ і дыферэнцыяльныя ‘каго-небудзь’, ‘чаго-небудзь’, ‘каму-небудзь’.

Адмоўныя займеннікі *нічый* абазначае ‘які не належыць нікому’, а *нічыйны* – ‘тое, што і нічый’. Азначальны пранамінатыў *усіхны* не фіксуецца ТСБМ, аднак сустракаецца ў творах мастацкай літаратуры і відавочна мае значэнне – ‘які належыць усім’ “*Будзе твая ўся [зямля] – самая лепшая! Скажаў, парадываў! Усіхня – это не твая...*” – падумаў Васіль (І. Мележ. Подых навальніцы).

На лексіка-семантычным узроўні пасесіўнасць выражаюць і некаторыя якасныя прыметнікі, якім уласцівыя агульныя інтэгральныя пасесіўныя семы. Так, напрыклад, інтэгральная сема ‘належаць’ характэрна для такіх прыметнікаў як, *асабісты*, *уласны*, *агульны*, *чужы*, *прыватны* і пад.

Ад’ектыў *асабісты* абазначае ‘які належыць пэўнай асобе, якім карыстаецца гэта асоба’, *уласны* – ‘які належыць каму-, чаму-небудзь як уласнасць’, *чужы* – ‘які належыць каму-небудзь іншаму (іншым), з’яўляецца ўласнасцю другога (другіх)’. Як відаць, у семантычнай структуры названых прыметнікаў прысутнічае катэгарыяльная сема ‘які’, а таксама інтэгральная пасесіўная сема ‘належыць’ і дыферэнцыяльныя – ‘каму-небудзь’, ‘чаму-небудзь’, ‘як уласнасць’ ‘іншаму’.

Сярод назоўнікаў са значэннем пасесіўнасці вылучаюцца тры падгрупы: 1) назоўнікі, што абазначаюць суб’ектаў-пасэсараў (уладальнікаў чаго-небудзь), 2) назоўнікі, што называюць аб’екты-пасэсумы (тое, што належыць каму-небудзь, знаходзіцца ў чым-небудзь уладанні), 2) тэрміны роднасці і сваяцтва, што перадаюць сваяцкія адносіны (прыналежнасць паводле сваяцкіх адносін – адно са неад’емных значэнняў субкатэгорыі прыналежнасці). У першую падгрупу ўваходзяць такія адзінкі, як *гаспадар*

(гаспадыня), уладальнік (уладальніца), уласнік (уласніца), уладар (уладарка), валадар (валадарка), уладарнік (уладарніца), заводчык, фабрыкант, фермер, трымальнік, аўтар, стваральнік і пад. Семантычная структура такіх адзінак уключае катэгарыяльныя семы 'той' і 'хто', інтэгральныя – 'уласнік', 'уладальнік', 'гаспадар', 'уладае (валодае)', 'мае' і дыферэнцыяльныя – 'чым-небудзь', 'якую-небудзь' і пад. Напрыклад: *гаспадар* – 'уласнік, уладальнік каго-, чаго-небудзь', *уладальнік* – 'той, хто уладае чым-небудзь', *уладар* – 'той, хто валодае чым-небудзь; гаспадар чаго-небудзь, *уласнік* – 'той, хто мае якую-небудзь уласнасць; валодае чым-небудзь'. Назвы асоб жаночага роду вытворныя ад назваў мужчынскага роду і таму ТСБМ абмяжоўваецца ўказаннем на матываванасць. Напрыклад: *уладальніца* – 'Жан. да уладальнік'. Назіранні над фактычным матэрыялам паказваюць, што пасесіўныя семы характэрныя і для складаных назоўнікаў тыпу *домаўласнік*, *землеўласнік*, *рабаўладальнік* і пад.

У другую падгрупу адносяцца такія адзінкі, як *маёмасць*, *набытак*, *уласнасць*, *багацце*, *дабро* і пад. Семантычная структура названых назоўнікаў уключае абагульненую катэгарыяльную прадметную 'рэчы, праметы, каштоўнасці) ці ўказальныя семы 'тое, чым', інтэгральныя – 'належаць', 'знаходзяцца ва ўладанні', 'валодаюць', 'маёмасць', 'набытак', 'уласнасць', 'набыта', 'прыдбана' і пад. і дыферэнцыяльныя – 'каму-небудзь', 'чым-небудзь' і пад.

Значэнне сваяцкай прыналежнасці (адно з катэгарыяльных значэнняў пасесіўнасці) рэалізуюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове шматлікія тэрміны роднасці і сваяцтва, у семантычнай структуры якіх прысутнічаюць семы, што ўказваюць на сваяцкія адносіны. Ядро найменняў са значэннем сваяцкай прыналежнасці ўвараюць тэрміны роднасці і сваяцтва, якія абазначаюць кроўныя і някроўныя сувязі. Гэта такія адзінкі, як *маці* (*матка*), *бацька* (*айцец*), *бацькі*, *дзед*, *баба*, *дзядзька*, *сястра*, *брат* і інш., якія ў пераважнай большасці сваёй вельмі старажытныя па паходжанні і актыўна ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Семантычная структура названых слоў уключае, акрамя агульнага катэгарыяльнага кампанента 'асоба' (мужчына, жанчына), інтэгральны кампанент, які адлюстроўвае адносіны да якой-небудзь іншай асобы ці асоб, напрыклад: *бацька* – 'мужчына ў адносінах да сваіх дзяцей', *маці* – 'жанчына ў адносінах да народжаных ёю дзяцей', *бацькі* – 'бацька і маці ў адносінах да сваіх дзяцей', *брат* – 'кожны з сыноў у адносінах да другіх дзяцей гэтых жа бацькоў', *сястра* – 'кожная з дачок у адносінах да іншых дзяцей гэтых жа бацькоў'.

Семантычная структура слоў *дзед*, *баба*, *дзядзька*, *цётка* складаецца з катэгарыяльнага семантычнага кампанента 'асоба' (тэрмін роднасці і сваяцтва), а інтэгральны кампанент, які ўказвае на адносіны, звычайна рэпрэзентаваны прыналежным прыметнікам (спецыфічным для беларускай мовы сродкам выражэння прыналежнасці) ці сінанімічнай яму формай назоўніка роднага склону, напрыклад: *баба* – 'матчына або бацькава маці', *дзед* – 'бацькаў або матчын бацька', *дзядзька* – 'бацькаў або матчын брат;

цётчын муж’, *цётка* – ‘бацькава або матчына сястра; жонка дзядзькі’.. Разгледжаныя назоўнікі абазначаюць прыналежнасць ці толькі па кроўных сувязях, ці адначасова па кроўных і някроўных сувязях. Толькі кроўную сваяцкую прыналежнасць перадаюць адзінкі *ўнук*, *унучка*, інтэгральны семантычны кампанент якіх рэпрэзентаваны назоўнікам роднага склону: ‘сын сына або дачкі’, ‘дачка сына або дачкі’.

Толькі някроўная сваяцкая прыналежнасць перадаецца семантыкай слоў *муж* (‘жанаты мужчына ў адносінах да сваёй жонкі’) і *жонка* (‘замужняя жанчына ў адносінах да свайго мужа’), *айчым* (‘няродны бацька, муж маці ў адносінах да яе дзяцей ад папярэдняга шлюбу’), *мачыха* (‘няродная маці, жонка бацькі ў адносінах да яго дзяцей ад папярэдняга шлюбу’), *кума* (‘хросная маці ў адносінах да бацькоў хрэніка і да хроснага бацькі’), *кум* (‘хросны бацька ў адносінах да бацькоў хрэніка і да хроснай маці’), *сват* (‘бацька мужа ў адносінах да жончыных ці бацька жонкі ў адносінах да мужавых бацькоў’), *свацця* (‘маці мужа ў адносінах жончыных ці маці жонкі ў адносінах да мужавых бацькоў’) і інш.

Сярод дзеясловаў са значэннем пасесіўнасці адрозніваюцца дзве падгрупы: 1) дзеясловы са значэннем валодання (пазітыўнага і негатыўнага), 1) дзеясловы са значэннем прыналежнасці.

Адно з двух катэгарыяльных значэнняў пасесіўнасці – значэнне пазітыўнага валодання – перадае ў сучаснай беларускай літаратурнай мове група дзеясловаў, у семантычнай структуры якіх прысутнічаюць інтэгральныя семы ‘валодаць’, ‘мець’, ‘быць уладальнікам чаго-небудзь’ і пад. Гэта адзінкі *валодаць* (*уладаць*), *мець*, якія выражаюць значэнне статычнага валодання. Значэнне дынамічнага валодання маюць словы з катэгарыяльнай семайі ‘брацьца, стаць уладальнікам нечага’ і інтэгральныя семантычныя прыкметы ‘набыць’, ‘атрымаць’, ‘захапіць’ або ‘аддаць’, ‘прадаць’, ‘пазбаўліцца’ і пад. Гэта такія адзінкі, як *абжыцца*, *агораць*, *арэндаваць*, *атрымаць*, *браць* (і вытворныя ад яе), *дастаць*, *завалодаць*, *завесці*, *набыць*, *красці*, *купіць*, *прыдбаць*, *прысвойваць* і пад. Дзеясловы са значэннем негатыўнага валодання рэалізуюць значэнні ‘перастаць мець што небудзь’, ‘перастаць валодаць чым-небудзь’, інакш кажучы, – ‘перастаць быць уладальнікам чаго-небудзь’. Гэта такія адзінкі, як *губляць*, *збыць*, *падаравачь*, *прадаць*, *страціць* і пад.

Другая падгрупа дзеясловаў са значэннем прыналежнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове рэпрэзентавана адзінкай *належаць*, якая абазначае ‘быць (з’яўляцца) уласнасцю каго-небудзь’.

Такім чынам, лексіка-семантычныя сродкі выражэння пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове – гэта адзінкі рознай часцінамоўнай прыналежнасці (займеннікі, прыметнікі, назоўнікі, дзеясловы), для якіх характэрны агульныя інтэгральныя пасесіўныя семы. Вызначаныя шматлікія адзінкі сведчаць пра багацце мовы і ствараюць неабходныя ўмовы для выбару таго адзінага сродку, які найбольш дакладна перадае патрэбны пасесіўны сэнс.

1. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ